

בלשון האבות ובלשון האימהות ביאליק כסופר דו-לשוני*

זיוה שמיר

במהלך שנות המלחמה והמהפכה הלכו לעולמם, בזה אחר זה, שלושה מסופרי הדו-לשוניים הגדולים של דור התחייה: י"ל פרץ (1915), שלום עליכם (1916)¹ ומנדלי מוכר ספרים (1917). כל אחד מהשלושה השפיע, במישרין או בעקיפין, על ביאליק ועל החלטתו לסגת מעמדתו המקדשת את טוהר השפה ולהקדיש מזמנו ומכישורו לכתיבה בלשון יידיש. בדיעבד ניתן לראות בהתרוקנותה של ספרות ישראל, שאיבדה בבת אחת שלושה מ טובי סופריה, כעין סמל של *inter-regnum* ('בין רשויות'), של מעבר מתקופה לתקופה. שנות הפריחה הגדולה של התחייה הלאומית ושל 'ספרות התחייה' – שראשיתן בימי ההכנות לקונגרס הציוני הראשון ודעיכתן בעשור שבין מות הרצל לשנות מלחמת העולם הראשונה – התקרבו אז בטרם עת לקצן. עם שינוי הנסיבות ההיסטוריות נשתנתה גם הספרות העברית לבלי הכר, ושוב, כבתקופת ההשכלה, היה על הסופרים שפעלו בין מלחמות העולם לבחור בין כתיבה בעברית לבין כתיבה ביידיש. שותפות הגורל בין שתי הלשונות פסקה וקרסה. ביאליק ראה כמדומה את הכתובת חקוקה על הקיר עוד טרם הקיץ הקץ. נדמה שבנסחו במסתו "ומנדלי זקן"² את השאלה הרטורית "האומנם השקיעה החלה?" הוא נסך בה משמעויות אישיות וקולקטיביות, וכיוונן בעת ובעונה אחת הן כלפי מנדלי גופא הן כלפי סופרי דור התחייה שהלכו בדרכו של מנדלי. בתוך טירוף המערכות שטלטל באותה עת את אירופה בכלל ואת עם ישראל בפרט נתחסלה הלכה למעשה גם תופעת הדו-לשוניות הסימביוטית, בעלת האוריינטציה הלאומית נוסח ספרות דור התחייה, תופעה שבה היה מנדלי מוכר ספרים הסופר שזירה את אבן הפינה ("יוצר הנוסח", כהגדרת ביאליק³) וגם מי שסתם עליה את אבן הגולל. לכאורה המשיכה תופעת הכתיבה הדו-לשונית, הפונה לקהל שהוא בן-בית בשתי התרבויות גם יחד, להתקיים

זעיר פה זעיר שם גם להבא, אך למעשה כבר בימי המלחמה והמהפכה בטלו סיכוייה ונסתתמו צינורותיה.

תופעה זו של דו-לשוניות סימביוטית ראתה אפוא ביידיש הספרותית והמדוברת שפת עראי עד שתִּקָּה העברית שורש (ולא שפת עראי עד שיצטרף העם אל תנועת הפועלים הבין-לאומית וימיר את לשון יידיש בלשונות אירופה). מרכזה של התופעה היה באודסה, שביטאוניה, רובם ככולם, היו בשליטת אחד-העם. אחד-העם עצמו נרתע מן המודוס העממי, מן הכתיבה בלשון יידיש ומן ההשלכות שיש לאלה על התבססותו של רעיון 'היהודי החדש', הנושא פניו קדמה ולא ימה. בנוסח שונה במקצת, אישי יותר ולאומי פחות, התבססה תופעת הכתיבה הדו-לשונית גם בוורשה, שבה נודע מקום חשוב לפולקלור לסוגיו וליצירות שיסודן באגדה, בפנטזיה ובחלום (זאת בעיקר ביצירתם של י"ל פרץ ושל דוד פרישמן). ביססוה סופרים, שרגלם האחת ניצבה בתקופת ההשכלה והשנייה עמדה באותה תקופה של היווצרות מרעינות ההשכלה, ששררה אחרי פרעות 1881. בדרך כלל ראו המשכילים הראשונים בלשון יידיש מחסום בפני תהליך ההשתלבות והאקולטורציה של היהודי בחיי המדינות שבהן ביקש להתערות כאזרח. בשנות מפנה המאה העשרים, עם ההתנערות מרעיונותיה של תנועת ההשכלה ומהנורמות הקלסיציסטיות של ספרותה נפרצו הסכרים, וכבר לא ראו ביידיש שפה עילגת ובלתי-ראויה ליצירה 'קנונית'. להפך, בזכות הסופרים הדו-לשוניים, הפכה יידיש ללשון לגיטימית, היאה ליצירה ספרותית מן המעלה הראשונה, ולא רק ליצירה שנועדה להמוני העם או לנשים שלא למדו עברית מימיהן. אצל סופרים אחדים הייתה יידיש ללשון הפתיכה הראשונה והמועדפת.

בתחומי הלסקיקון, התחביר והרטוריקה פעלו הסופרים הדו-לשוניים בני דור התחייה פעילות דו-סטריט נמרצת והעשירו את שתי הלשונות גם יחד. סופרים אלה הפכו את לשון יידיש ללשון ספרותית ומתקדמת יותר, שבכוחה לספק את צרכיה של האינטליגנציה שוחרת ההגות והאסתטיקה; ובמקביל הם כתבו דיאלוגים על ענייני דיומא בלשון העברית, שטרם התעוררה אז לחיים וטרם דוברה ברחוב ובשוק. היצירה העברית נעשתה משוחררת ופשוטה יותר וסופריה ניסו להרבות בתיאורי חולין 'נמוכים', הנמסרים בנימה פמיליארית והמנומרים בפתגמי עם ואפילו בקללות ובמיני וולגריזמים. ביצירתם שביידיש השתדלו הסופרים הדו-לשוניים לרסן את דברנותה של לשונם והחלו ללמוד מהעברית את 'סוד הצמצום'. העברית ספגה מלשון יידיש רגשנות ורגזנות, הומור ואירוניה עצמית, הטבולים באנחה ובדמעה, והאצילה עליה שגב

בלשון האבות ובלשון האימהות – ביאליק כסופר דו-לשוני

וחגיגות. כך חיפו הסופרים הדו-לשוניים של דור התחייה על 'מומיה' ומחסוריה של כל אחת מהשפות וגרמו ללבלובן המהיר וחסר התקדים של עברית ויידיש גם יחד. במיוחד התעשרה הספרות העברית החדשה מאוצרותיה וממצבוריה של לשון יידיש וקלטה אחדים מהישגיהם המהפכניים של סופרי יידיש מודרניים (כך, למשל, קלטה שירת ביאליק משירת יידיש המודרנית הלכית רוח אקספרסיוניסטיים, עוד בטרם התבסס הזרם האקספרסיוניסטי בגרמניה ובשאר תרבויות המערב).

אך לא לעולם חוסן: בימי המלחמה ידע ביאליק אל נכון כי מעתה לא יימצא עוד בעתיד הנראה לעין סופר כדוגמת מנדלי מוכר ספרים, שיעשיר את שתי התרבויות אהרדי וימלאן זו ממאגריה של זו. אמנם, לאחר מותם של שלום עליכם ושל 'סבא' מנדלי, ניסה הסופר והמתרגם יצחק דב ברקוביץ, חתנו של שלום עליכם, להמשיך בדרכם של סופרי דור התחייה ולהתמיד בכתיבה דו-לשונית סימביוטית, גם לאחר שנתמעט מעמדה של לשון יידיש בארץ וגם לאחר שנתמעטו קוראי יידיש ברחבי בעולם. אולם הוא עשה זאת ללא אותה תנופה, שאפינה את יוצריו הגדולים של 'הנוסח', והציבור אף לא זיכה אותו באותה תהילה נלהבת שזכו לה סופריו הגדולים של דור התחייה. התופעה הדו-לשונית דעכה אפוא מאליה, ושנים אחדות לאחר מות מנדלי, בתקופה שבין מלחמות העולם, כבר נאלצו משוררים כדוגמת אורי צבי גרינברג או מספרים כדוגמת יעקב שטיינברג ושי"עגנון, שהתנסו בראשית דרכם בכתיבה ביידיש, לנטוש את הכתיבה בשפת אדם, להינתק ממנה לגמרי ולדבוק בעברית מתוך 'שבועת אמונים' בלעדית ומחייבת.⁴

המניעים לבחירתם של סופרי ישראל בשפה העברית כשפת היצירה הספרותית הבלעדית, או הכמעט בלעדית, השתנו כמובן מדור לדור ומתקופה לתקופה: בראשית תקופת ההשכלה נשבעו הסופרים אמונים לעברית מרצונם והעדיפוה בדרך-כלל על פני יידיש ועל פני הלעזים מטעמים של תפיסת לשון טהרנית ('ללמד לשונם צחות'), שביקשה לשחזר את המודלים הנעלים ביותר של הלשון. סופרים אלה אף טיפחו בלבבם שאיפה אוטופית של שיבה אל המקורות הקדומים של עם ישראל ובמיוחד אל התנ"ך, כמאמר הצו הקלסיציסטי הבדוק 'follow your fathers' ('לכו בעקבות אבותיכם') שהיה נחלת המתוקנות שבאומות העולם, אשר המליצו ללכת בעקבות המודלים הקלסיים הגדולים של העבר המפואר. בדור התחייה בחרו סופרים לכתוב בעברית מטעמים של 'שליטת הגולה' ומתוך צורך מידי להחיות את השפה העברית, להגמישה ולעשותה שפה חיה ומדוברת, אך פה ושם כתבו גם ביידיש

כדי לחדשה, לרעננה ולהגיע באמצעותה לקהל קוראים מגוון, לרבות ל'המוני בית ישראל', שהתקשו עדיין לקרוא בספרות העברית החדשה. בדור המודרנה, שניצניו נראו לאחר שנות המלחמה והמהפכה, נאלצו על-פי-רוב סופרי ישראל לבחור באפשרות אחת ויחידה עקב אילוצים אידאולוגיים, שנכפו עליהם בידי החוגים האנטי-ציוניים, ולא הותרו להם אפשרות לפסוח על הסעיפים. לשון אחר, בדור המודרנה כבר לא נחשבה תופעת הדו-לשוניות הסימביוטית לתופעה מקובלת בקרב סופרי ישראל, ואלה נאלצו להכריע ולבחור בשפה אחת מבין השתיים. הכרעתם זו הייתה כרוכה בדרך כלל גם בהכרעה גאופוליטית שנתמצתה בשאלה הגורלית: 'קדמה או ימה'?

מנדלי היה אם כן, לאמתו של דבר, הסופר הדו-לשוני המובהק האחרון; כלומר, הסופר האחרון שחרש בשדה העברית ובשדה יידיש בעת ובעונה אחת והפרה את שני השדות זה מאבקניו של שכנו ובר-מצרו. הוא לא נרתע מלזרוע את שני השדות כלאיים (כלומר, לא חשש משילובם של ארמיזמים, ברברזמים ותרגומי שאילה [clagues] מתוך כוונה להביא לשגשוגם של גידולי כלאיים חדשים ומפתיעים). דווקא בשפה העברית, שעדיין לא דוברה אז ברחוב ובשוק, הוא חיבר דיאלוגים 'חיים' ו'יום-יומיים', המשובצים ביידישיזמים לרוב ובביטויים מן הארמית,⁶ ואילו אל יצירתו ביידיש הכניס פסוקי מקרא מסורסים (בבואה נלעגת של המליצה המקראית שבפיהם של 'עמי ארצות') או פיוט מחורז, בסגנון עתיק כביכול, המלא התלהבות מפלאי הבריא, כדוגמת "פרק שירה".⁷ הוא הגביה את לשון יידיש, ועשאה בסיס ליצירת 'פולקלור', שבה מספר מחוכם ומתוחכם מחליף קריצות עין עם קוראיו המשכילים על חשבון בורותן של הבריות. במקביל, הוא ריסן את הפתוס המרומם של העברית, משדובב גיבורים מן הדיוטה התחתונה ושם בפיהם דברים המעידים בעת ובעונה אחת על 'למדנות' של 'עמי ארצות' ועל 'עם הארציות' של 'למדנים'. בזכותו, הניבה הסימביוזה בין שתי הלשונויות תוצאה סינגרטיבית מרשימה, הגדולה בהרבה מסכום מרכיביה. את המזיגה הזו למד ביאליק ממנדלי, גדול המספרים בדורו, אלא שהביאה למחזות חדשים ואף היה הראשון שמימש מזיגה זו בשירה, להבדיל מסיפורת.

בשנות מפנה המאה נוצרה אפוא באודסה ובוורשה שותפות גורל הדוקה ופורחת בין שתי הלשונויות ושתי הספרויות, אם כי בכל אחד ממרכזים אלה צמחה השותפות ממניעים אחרים והולידה תוצאות אחרות. מיתרון הפרספקטיבה ההיסטורית ניתן להבין שבשותפות גורל זו נעוץ סוד גדולתה של ספרות ישראל בדור התחייה. בתקופה זו ינקה הספרות העברית מלשון יידיש

בלשון האבות ובלשון האימהות – ביאליק כסופר דו-לשוני

את חיותה, והעניקה לספרות יידיש מספרותיותה. הספרות העברית החלה לנטוש בהדרגה את ההידור הקלסיציסטי של תקופת ההשכלה ונעשתה 'עממית' ו'טבעית' יותר, ואילו ספרות יידיש, שקוראיה זוהו בתקופת ההשכלה עם פשוטי העם, עם 'בעלי העגלות' ועם 'נשות "צאנה וראנה"', קיבלה מעמד של ספרות אירופית מן המעלה הראשונה, שפניה מכוונות כלפי העלית המשכילה. מן החסידות, שהייתה מטרה קבועה ללעג ולקלס בתקופת ההשכלה ועתה הוארה באור חדש, חלחלו אל ספרות דור התחייה רעיונות קדם-רומנטיים למכביר: הערכה לאדם הפשוט ול'נפש האילמת', הערכה לניגון, לחלום, לאווירת הגילופין וליציאה אל היער ואל חיק הטבע לשם התבודדות והתייחדות עם בורא עולם, בניגוד לאיסור מפרקי אבות, המתרה באדם מישראל לבל ייהנה מיפי האילן והגיר.

מעתה הפכה כאמור לשון יידיש ללשון שכפל פנים לה: פן עברי ופן אירופאי, או בין-לאומי; פן אחד המופנה אל החוגים המתבוללים למחצה, החוזרים לעמם ב'דרך תשובה' בעקבות ההתעוררות הלאומית, ופן אחר, המופנה אל החוגים שאינם מאמינים ב'כלל ישראל' ונושאים פניהם אל הסולידריות הקוסמופוליטית של מפלגות הפועלים; פן אחד מופנה אל המעמדות העמלים שמן הדיוטה התחתונה, ואילו השני מופנה אל האינטליגנציה היהודית הא-ציונית. את תכונת-הפיפיות של לשון יידיש המודרנית ניצל ביאליק היטב ב"אין שחיטה-שטאָט" (תרגומו-עיבודו העצמי לשירו העברי "בעיר ההרגה"), בשלבו בכתיבה ביידיש אמירות רגשיות, המופנות אל האדם הפשוט, שלבו נקרע לגזרים, בצד אמירות אינטלקטואליות, המופנות אל האינטליגנציה המורמת מעם, העתירות רמזות למיתולוגיה היוונית-רומית, לברית החדשה, לשקספיר ולטולסטוי.

ועוד טעם להיות יידיש לשון כפולת פנים, שרגלה האחת ב'בית', בתוך יריעות 'אוהל שם', והשנייה נתונה 'מחוץ' לאוהל הלאומי: מצד אחד, יידיש, כנזכר, הריה שפה יהודית, הכתובה באותיות עבריות, ומכילה מילים עבריות לרוב, וככזו היא שפה לאומית, שפתו של עם ידוע סבל, המתנזר מהנאות העולם, מתבדל מכל העמים ומתגדר בד' אמותיו; ומצד שני, זוהי שפה הדומה מן הבחינה המורפולוגית, הלקסיקלית והתחבירית לשפה הגרמנית, וככזו היא שפה 'הֶלְנִיסְטִית' במונחי ניטשה (כלומר, שפה אירופית, המשקפת אורח חיים מתקדם ומודרני, נהנתני ואסתטיציסטי). 'תכונת פיפיות' זו של לשון יידיש – היותה שפה יהודית-לאומית, הכתובה באותיות מרובעות, ועם זאת גם שפה אירופית, בין-לאומית, הדומה לגרמנית – נכרכת היטב בדברים שכבר הועלו

כאן: מצד אחד, לפנינו שפה שמרנית ופשוטה, שפתם של המוני בית ישראל, ובמיוחד שפתן של נשים רגשניות וחסרות השכלה; ומצד שני, לפנינו שפה מודרנית ומחוכמת, שפתה של האינטליגנציה, שביקשה לחזק את מעמדה של התנועה הסוציאליסטית ב'רחוב היהודים', ובאמצעותה לקרב את פתרונה של הבעיה היהודית.

ביאליק, שנולד ועשה את שנותיו הראשונות בפרבר כפרי מרוחק של ז'יטומיר, על גבול הטבע המיוער, שאותו תיאר בשירו "ואם ישאל המלאך" במילים "פֶּפֶר קֶטֶן מְקַף חוֹמַת יְעָרִים", לא ידע עד גיל 16–17 אלא יידיש מדוברת ועברית, שהייתה בעבורו לשון 'הספר'. לאחר בריחתו משיבת וולוז'ין לאודסה בשנת 1892, החל ללמוד רוסית כדי להכשיר את עצמו לבחינות הבגרות ולהירשם ללימודים אקדמיים במערב, אך העלה חרס בידו. גם בבגרותו, והוא כבר משורר נודע בשערים, נותרה שליטתו בלשונות אירופה (להבדיל מידעיה פסיבית של לשונות אלו ושל אוצרות תרבותן) דלה ופגומה למדי. אפילו בגרמנית וברוסית, שמהן בחר לתרגם יצירות אחדות לעברית (כדוגמת שירו של היינה "יש שיתגעגע הלב", מחזהו של שילר "וילהלם טל" או שירו של רמונטוב "המלאך העף שם ברמה"), שלט שליטה חלקית בלבד, וזאת בניגוד לסופרים העברים הנערצים עליו – יהודה ליב גורדון ואחד-העם – ששלטו שליטה מלאה בשפות אחדות, ובחלקן אף שלטו ברמה של שפת אם. לפיכך, לא שש ביאליק להימצא במחיצתם של אנשי שם בעלי גינונים מערביים ודוברי גרמנית כדוגמת תאודור הרצל או זיגמונד פרויד, שלא ידעו עברית או יידיש, והתחמק מפגישה פנים אל פנים אתם, לכל ייחשף קלונו ברבים. בארכיונו של המשורר נמצא פתק הזמנה מזיגמונד פרויד מן התקופה שבה שהה ביאליק בברלין ועבד בשותפות עם תום זיידמן-פרויד, אחייניתו של פרויד, אך למיטב ידיעתנו לא שעה ביאליק להזמנתו של אבי הפסיכואנליזה ולא ביקר בביתו. בפני ידידיו הודה כי שליטתו ביידיש המדוברת מטעה אותו להאמין שהוא יודע גם גרמנית,⁸ וכשהתכתב עם הציירת אירה יאן, שלא שלטה ביידיש, נזקק לעזרת חבריו לשם ניסוח מכתב ברוסית. תיאורו האוטו-אירוני בפתח "רשמי המסע" שלו ברשימה הכמו-דוקומנטרית "איש הסיפון", דבר הפרוזה האחרון שכתב, מבטא בדיוק נמרץ את הספקטרום הלשוני הדל שבו שלט: "זאת לי הפעם הראשונה ללכתי באנייה בחברת נוסעים שכולם עמקי שפה. אין בהם, כמדומה, אחד – במחלקתי, על כל פנים – היודע לשיח בלשון בני אדם, כלומר בלשון המובנת לי. לא עברית ולא יהודית, ואף לא קורטוב של רוסית או גרמנית".

בלשון האבות ובלשון האימהות – ביאליק כסופר דו-לשוני

ודוק: עברית ויהודית נזכרות בראש הרשימה "איש הסיפון", ובסופה "קורטוב של רוסית או גרמנית". אלה הן כל השפות שבהן שלט ביאליק בכתיבתו. אף שהחל ללמוד בסוף ימיו אנגלית לא הגיעה ידיעתו אפילו לרמה בסיסית, ומותר להניח שאת המערכה הראשונה של "יוליוס קיסר" תרגם מכלי שני – מתרגומי שקספיר לרוסית ולגרמנית. ביידיש, הלא היא 'שפת האימהות', התכתב ביאליק עם יהודית אחותו ועם מניה אשתו, ואילו העברית הייתה בעבורו שפת הכתיבה והקריאה, שפתם של 'בני העלייה' (עם מקורביו המשיך לדבר יידיש כל ימיו, גם בעשור הארץ-ישראלי שלו). בשנות יצירתו הראשונות הוא לא העלה כלל בדעתו שהוא עתיד ביום מן הימים לכתוב שיר ביידיש. באותה עת שילח כינויי גנאי נמרצים כלפי לשון יידיש כלשון היצירה ספרותית.⁹ תרמו לעמדתו זו גם הזלזול ושאת הנפש שגילה אחד-העם כלפי העממיות לגילוייה והעדפתו את העברית המרוממת, כניפר ממאמרו "הלשון וספרותה" (תרנ"ג), שבו הביע את התנגדותו לטענה כאילו העברית היא "שפה מתה" ודלה, ולימים ניפר גם ממאמרו "תחיית הרוח" (תרס"ג), שבו ניבא כי עתיד 'הז'רגון' להיבטל מן העולם בעוד דורות אחדים.

בתקופת הקונגרס הציוני הראשון, משהתברר לציוני אודסה כי המוני בית ישראל נוהים אחר הרצל, שידע להלהיבם בכוח חזונו, ולא אחרי אחד-העם, הרציונליסט הקריר והמרוחק, נתעורר הצורך להוציא עיתון ביידיש, "דער יוד"; וביאליק נענה לבקשת עורכו של עיתון זה, י"ח רבניצקי, והחל לחבר פה ושם גם שירים אחדים ביידיש. באותה עת כתב לעורכו, אגב שימוש במילים דומות מאוד לאלה שהבאנו מתוך מאמרו של אחד-העם "תחיית הרוח", כי "סופר הגון היודע לכתוב עברית וכותב ז'רגונית הרי הוא גוזל אותנו ואת עצמו, סוף-סוף יישמד הז'רגון מתחת שמי ה'. מן החיים – תגרשנו לשון הארץ, ומן הספרות – לשוננו. לוא יבוא הקץ לה במהרה בימינו, אמן! ור' מגדלי שפת ז'רגון – תמיהני אם תהא לו כפרה עולמית. הלוואי שתועיל לו התשובה שהוא שב בתרגומו עתה את כתביו עברית" (ביאליק, תרצ"ח–תרצ"ט, א, עמ' קכו).¹⁰ לא רחק היום, והתקרבותו ל"ל פרץ ולסופרי ורשה הולידה בשירתו את הרטוריקה הנבואית ואת דמות הנביא, גיבור שירי הזעם והתוכחה שלו. לראשונה הופיעה בספרות העברית פרסונה ספרותית זו דווקא בשיר ביידיש.¹¹ לא רחק היום, ושירי הזעם והתוכחה הפכו לסוגה מרכזית בשירתו הקנונית בעברית (גם בשירו הנבואי החשוב בעברית "דָּבָר" מ-1904 ניהל ביאליק דיאלוג סמוי עם י"ל פרץ ועם יצירתו¹²).

בעשור שבין 1898 ל-1908, בשנים שבין הקונגרס הציוני הראשון לבין התכנסותה של ועידת צ'רנוביץ, שביקשה כידוע להכריז על לשון יידיש כעל הלשון הלאומית הבלעדית של עם ישראל, יצאה יצירת ביאליק אל המרחב, והשתחררה מן התכתיבים ומכבלי הרתמה והמוסרות של אחד-העם, שראה ביידיש לשון סורסי כלולה ומשובשת. עשור זה, שבו החל ביאליק לכתוב ביידיש, היה ללא ספק גם העשור הפורה ביותר ביצירתו בכלל, ובתוך שנים אחדות התנסה המחבר בסוגי כתיבה חדשים לרוב, שבכולם הנמיך את סגנון כתיבתו ועשאו עממי, יצרי ונלכב: הוא פרסם את סיפורו הראשון "אריה בעל גוף"; את הפואמה 'אוטוביוגרפית' הראשונה שלו "שירת", שהכילה בנוסחה הראשון את "זוהר"; את הפזמון הראשון שלו "מי יודע עיר לישטינא?"; את 'שיר העם' הראשון שלו "בין נהר פרת ונהר חידקל"; את שיר הילדים הראשון שלו "לכבוד שבת" ועוד. בשנים אלה העשיר את הספרות העברית בפואמות 'אימפרסונליות' מורכבות ורבות-רבדים כדוגמת "מתי מדבר", "בעיר ההרְגה", "הברכה" ו"מגילת האש"; בשירים ליריים קצרים כגון "הלילה ארבת", "רק קו שמש אחד עֲבָרָךְ", "לא זכיתי", "לבדי", "הכניסיני תחת כנפך" ו"הקיץ גווע"; בשירי זעם ותוכחה כדוגמת "דָּבָר", "ידעתי בליל ערפל" ו"קראו לנחשים"; ובסיפור ילדות, נעורים ועלומים, הראשון מסוגו בספרות העברית "מאחורי הגדר".

לפריחה חסרת תקדים זו היו מניעים וכוחות מאיצים רבים, אישיים ובין-אישיים: ההכנות לקראת הקונגרסים הציוניים הראשונים, שנסכו תקווה לתמורה; התחרות הגלויה בין אחד-העם להרצל על הנהגת התנועה הציונית, שעוררה תסיסה במחנה סופרי אודסה; התחרות הסמויה של ביאליק עם שאול טשרניחובסקי הצעיר, שהוציא שני קובצי שירה בטרם עלה בידי ביאליק להוציא את בכור ספריו, שעוררה אף היא תסיסה ו'קנאת סופרים'; ופרסומו המאוחר של ספר שיריו הראשון של ביאליק ("שירים", הוצאת תושיה, בעריכת בן-אביגדור, ורשה, תרס"א). ספר זה נחל אמנם הצלחה רבה, בקרב קוראים ומבקרים כאחד, אך הנחיל לביאליק אכזבה בשל חוזה מו"לי גרוע, שהאיץ במשורר לפתוח לאלתר בתכנון הוצאתו של קובץ חדש ומורחב. לאלה יש להוסיף את השליחות לקישינב ואת חיבור "בעיר ההרְגה", שקשרו לביאליק כתרים של 'משורר לאומי' והוציאו את שמו לתהילה ברחבי הפזורה היהודית ועוד ועוד.

אין לדעת היום אם הייתה זו הפנייה ליידיש שהורידה את מודוס הכתיבה של ביאליק ושחררה אותו מתכתיבים קלסיציסטיים מגבילים, או שמא הנמכת

בלשון האבות ובלשון האימהות – ביאליק כסופר דו-לשוני

המודוס והפנייה ליסודות פולקלוריסטיים כתוצאה מהלכי רוח רומנטיים, שסחפו את תרבות ישראל באותה עת, הם אלה שעודדו אותו לפנות לכתיבה ביידיש. כך או כך, הופעת האנתולוגיה שבעריכת שאול גינצבורג ופסח מארק לשירי עם יהודיים: "יודישע פֿאָלקסלידער אין רוסלאַנד" (ס"ט פטרבורג 1901), הייתה אירוע מכונן בחייו, שהשפיע השפעה מרחיקת לכת על מהלך יצירתו ועל סגנונה. לפגישתו המחודשת של ביאליק עם הפולקלור ביידיש, שבו זיהה 'חומר גלם' מן המעלה הראשונה לעיבוי יצירותיו ה'קנוניות' ולעיבודן, הייתה בעליל השפעה מכרעת על פרץ היצירה חסר התקדים.

ואולם, ועידת צ'רנוביץ (1908), שראשי הדוברים בה היו 'בונדאים', אשר צררו את התנועה הציונית והלשינו על אירועי תרבות עברית באוונזי השלטונות,¹³ ריפתה את ידיו וגרמה לו אי-נחת ותחושה של אבדן כיוון. לתחושתו זו כלפי אויביה מבית של התנועה הציונית, שנתרגשה לאחר מהפכת הנפל של 1905, נתן ביאליק ביטוי הולם בשיר הזעם והתוכחה שלו: "הם מתנערים מעפר" (תרס"ח), המסתיים בנבואה הנראית כמחול השחת בשיר 'טויטן טאָנץ' ונשמעת כמין 'תרגום' של קללה ביידיש: "יִאָכּוֹל הַתּוֹלְעִים שְׁלָדִי יִשְׁחַק לְאִידֶכֶם וְהַתְּפֹלֵץ לְקִלּוֹנֶכֶם". גם בשירי הזעם "והיה כי יארכו הימים" (תרס"ט), ב"לפני ארון הספרים" וב"חוזה לך בְּרַח" (תר"ע) משולבות שורות הנראות ונשמעות כתרגום עצמי מיידיש. זה האחרון מסתיים בקללה ו"מִחֶר יֵשָׂא פִלְכֶם סֶעַר". ביטוי זה נראה כתרגום שאילה של הגידוף העממי "א רוח אין דיין טאָטן אַרײַן" ודומיו, אך בשל השגב של העברית הוא נשמע כאילו נחצב מן הרטוריקה הנבואית.¹⁴ בדרך כלל העטה ביאליק העברי על הביטויים, השאובים מלשון יידיש, לבוש של נבואה מקראית, בהעניקו להם חזות עתיקה ומכובדת, הרחוקה לכאורה ת"ק פרסה מן הצירופים העממיים ששימשו להם מקור. משירי זעם ותוכחה אלה, שנכתבו סמוך לוועידת צ'רנוביץ, ניפר כי ביאליק סלד מן היידישיזם האנטי-ציוני, שהביא לפירוד במשפחות רבות והעמיק את השסעים הלאומיים. עם זאת הוא המשיך לפעול עוד עשר שנים תמימות כסופר דו-לשוני, הנותן את מיטב חילו לעברית ואת מקצתו ליידיש.

דא עקא, צידודם של החוגים היידישיסטים במהפכה, שרדפו את השפה העברית ואת ספרותה, פורר כמעט כליל את תופעת הדו-לשוניות. כך, לאחר התמוטטות הצארות הרוסית והקמת ברית-המועצות אפילו סופרים דו-לשוניים כדוגמת ביאליק, ש'הצטרפו לחגיגה' במאוחר והצליחו להרים תרומה משלהם, צנועה אך רבת-משמעות, לספרות יידיש המודרנית, חדלו להתעלס 'מאחורי הגדר' עם 'השפחה', ושבו בחשאי אל חדריה של 'הגבירה'. גם ביאליק,

משהבין כי הכתיבה ביידיש פירושה הזדהות עם הציבור המבכר את המהפכה הרוסית על פני המהפכה הציונית ואינו מחפש גשר בין שתי המהפכות, פסק לחלוטין מלכתוב ביידיש, לאחר עשרים שנות יצירה דו-לשונית. לא ברצון נטש ביאליק את ענף הכתיבה בלשון יידיש, שפתח לפניו אפשרויות חדשות והפגישו בעשור הראשון של המאה העשרים עם ציבור קוראים גדול ומגוון במרחבי הפזורה היהודית. בעל כורחו חזר אל הכתיבה החד-לשונית, אל העברית, שבה דבק בשנות יצירתו הראשונות בבלעדיות גמורה.

אמנם, לא הייתה זו שיבה אל אותה נקודת מוצא עצמה, שכן 'זמנים חדשים' הולידו 'זמירות חדשות': בראשית דרכו כתב ביאליק בעברית למען קומץ משכילים ו'חובבי ציון', קוראי העיתונות העברית ברוסיה, ועתה הגיעו שיריו ופזמוניו העבריים לבני העלייה השנייה והשלישית, לחוגי החלוצים בתפוצות הגולה שהכשירו עצמם לעלייה, כמו גם לחוגים ההבראיסטיים שברחבי אירופה וארצות-הברית. אף-על-פי-כן, שיכתו של ביאליק ביודעין ובמתכוון אל הפתיבה בעברית כאל אופציה יחידה ובלעדית כרוכה הייתה בהפסד עצום, בהגבלת קשת הגוונים של קהל היעד ובצמצום של ממש בהיקפו. כמנהגו, לא חדל המשורר מלקונן על התפוררות תרבות ישראל לפירורים ועל היפרדות העם לפרודות. הוא החל לדבר בסגנון דטרמיניסטי על כעין 'פגם גנטי' מושרש, הגורם לעם להתפלג בכל דור ודור לפלגים ולמפלגות.¹⁵

עם מותו של מנדלי הגיעה אפוא לסיומה תופעה רנסנסית, ססגונית ומפוארת של ספרות ישראל על אדמת נכר: הספרות הדו-לשונית של בני דור התחייה. תופעה זו נתגלתה במיטבה בשנים האחרונות של השלטון הצארי הדקדנטי, אשר עקב מדיניות פנים מתמוטטת לא הציב מכשולים של ממש בפני אוטונומיה תרבותית אתנוצנטרית כתרבות ישראל, ולא מנע את התארגנותן של אגודות לאומיות כדוגמת "חובבי ציון" ו"בני משה". ההתעוררות הלאומית והתכנסות הקונגרסים הציוניים הראשונים הרימו אף הן תרומה נכבדה לביסוסה של התופעה, שהייתה תוצר מובהק של 'דור המדבר' שבין גולה לגאולה. גם ההתחלות הרפות של 'תחיית הלשון' בירושלים, ביפו ובמערכת החינוך של מושבות הברון, הרימו שלא מדעת תרומה משלהן להיווצרות התופעה. בארץ-ישראל של ימי העליות הראשונות דיברו 'הזקנים' יידיש ו'הצעירים' דיברו עברית, או עברית מתובלת ביידישיזמים, בסלאוויזמים ובערביזמים, כשם שבתחום הלבוש התהדרו אנשי "השומר" בחולצה רוסית רקומה ובכאפיייה ערבית. היה זה מין עירוב תחומים אופייני ל"דור אחרון

בלשון האבות ובלשון האימהות – ביאליק כסופר דו-לשוני

לשעבוד וראשון לגאולה", כדברי הענקים המתים המתעוררים לתחייה ב"מתי מדבר". והא ראיא: במאמרו "בתי הספר ביפו" (תרס"א) קבל אחד העם "כי בכל המושבות עדיין הז'רגון שולט בכל תוקפו", (כל כתבי אחד-העם, תשי"ז, עמ' רט) אפילו בפי הטף.¹⁶

בראשית שנות התשעים של המאה התשע-עשרה, כשהחל ביאליק לכתוב את שיריו במשקל הטוני-סילבי, הוא ידע היטב שברחבי הפזורה היהודית כבר הוקמו מועדונים ('קלובים') של "חובבי ציון" ו"בני משה", וכי אלה יבקשו להלחין שיר כדוגמת "אל הציפור" וישירו אותו בנפש הומייה. ואכן שירו 'המתנגן' ו'הדיבורי' והכמו-עממי התקבל בהתלהבות מרובה. כל המגיבים על שירו הראשון ציינו את אופיו 'העממי' וזאת לא רק על שום עיצובה הכמו-נאיבי של דמות הדובר, יהודי תמים המקונן על מר גורלו, אלא גם על שום אופיו המוסיקלי של שיר זה, שהזכיר את נעימת הדיבור העממי ביידיש ואת נימתו. גם ב'שירי העם' שלו, מן העשור השני ליצירתו, כתב ביאליק בנימה יידישיסטית, על יסוד שירי-עם אותנטיים ביידיש, ובו בזמן פרסם שירי יידיש מקוריים משלו. ואולם, לאחר מלחמת העולם הראשונה נשתנתה מפת הספרות, ובכללה מפת ספרות יידיש, ושוב לא מצא המשורר הלאומי טעם למלא את התפקיד שנטל על עצמו בימי הקונגרס הציוני הראשון, תחילה מתוך חשש זהיר ואחר כך מתוך חדוות הגילוי, תפקידו של סופר דו-לשוני, הנותן את מיטבו לעברית ופה ושם גם מפנה את מבטו לעבר לשון יידיש.¹⁷

לאחר המהפכה הבולשביקית, משהחלו הקומוסרים בברית-המועצות לראות בתרבות העברית תרבות "מסוכנת" של מיעוט אתנוצנטרי, מתבדל ורגרסיבי, העומדת בדרכם של האינטרסים המהפכניים האוניברסליים, הבין ביאליק אל נכון, שהגיעה העת לצרור את מיטלטליו ולעזוב את המרכז האודסאי המתפורר. הוא חזר וטען כי אין עצה ואין תבונה כנגד מהלכיה הגדולים של ההיסטוריה. מעתה, יוטל עליו להקדיש את כל כוחותיו לכתיבה בעברית ולהרגיל את לשונו בהברה 'הספרדית', השלטת בארץ, הגם שזו עלולה להוריד לטמיון – כך חשש – את מפעל חייו, שבזכותו קנה את מעמדו הרם. בעיקר חשש מפני פגימה במוסיקליות של שיריו ה'קנוניים', של פזמוניו ושל שיריו לילדים, שנכתבו בהגייה המלעילית, 'היידישאית'. לכשייקראו שיריו בהטעמה הארץ-ישראלית החדשה, כך חשש, יאבדו את איכותם ויושלכו אל מחסן הגרוטאות של ההיסטוריה. כאמור, כבר בשנות המהפכה הפסיק ביאליק לכתוב ביידיש, אך גם לאחר עלותו ארצה, הוא לא ביקש להכריז את לשון יידיש מעל פני האדמה, כפי שביקשו תומכי העברית המושבעים, כדוגמת חברו

יוסף קלוזנר איש אודסה או חבריו הצעירים, אנשי "גדוד מגיני השפה". נאומיו על לשון יידיש ועל ספרותה משנת 1917 מלמדים כי הוא האמין בכל לב שיש לראות בלשון יידיש (כלשון דיבור וכלשון כתיבה חלופית) פתרון עראי, שיידלל מאליו לכשיתחזק המרכז הארץ-ישראלי ולכשיימלאו האסמים בר.¹⁸ 'הרומן' הקצר של ביאליק עם 'השפחה', כלומר עם לשון יידיש כלשון לגיטימית לכתיבה בלטריסטית, שהחל ב-1898, משקיבל המשורר כאמור הזמנה מהוססת מעורכו, י"ח רבניצקי, לכתוב שיר ביידיש למען ביטאנו החדש "דער יוד",¹⁹ הגיע אפוא לסיומו לאחר שני עשורים של יצירה דו-לשונית, צנועה אמנם בהיקפה, אך רחבה ומרשימה בתכניה, בפופולריות שקנתה לעצמה ובהיקף השפעתה על משוררי יידיש, בני הדור הצעיר. בשנים אלה הפיק עטו של המשורר הלאומי עשרים שירים ביידיש – שיר אחד בממוצע לשנה – יכול מועט בעבור משורר משיעור קומתו של ביאליק, שאחידים משריו בלשון יידיש ("אונטער די גרינינקע ביימעלעך", "ים לידער") הולחנו והיו לפזמונים מושרים בפי כול. מעתה, כך הבין אל נכון, לא יהיו עוד סופרים שישגשו בין שתי הלשונות ויתרמו זו לזו תוך הפריה הדדית. בעקבות המהפכה הקומוניסטית נוצר קרע שאינו ניתן לאיחוי בין השפות ובין המרכזים: מעתה עתידה הייתה העברית לפרוח בארץ-ישראל, ואילו ספרות יידיש המשיכה את קיומה ואת פעילותה במרכזיה המתמעטים של מזרח אירופה ובמרכז החדש שנתהווה בניו יורק.

שיר ילדים קצרצר – "הפרח לפרפר" – שכתב ביאליק בעת שתכנן לעלות ארצה ולהקים בית-קבע לאחר שנות נדודים בנכר, עשוי לשמש כעין סמל ומשל לדרך שבה תפס המשורר את הסימביוזה ואת התלות ההדדית בין שתי השפות.²⁰ בשיר זה, הפרח השתול והמעורה בקרקע מזמין את הפרפר, הנווד וחסר הבית, להיזון ממנו, לקבל ממנו את צבעיו, שמהם יתפור לעצמו כתונת ססגונית, ולמוץ ממנו טל שירווה את צימאנו ויעוררו לחיים חדשים: "פֿרפֿר, פֿרפֿר/ פֿרח חֵי, / רֶד-נָא מֶהר, / שֵׁב עָלַי. // רֶד-נָא מֶהר, / מְצֵה וּמְצֵה, / וּמְכֹסֵי/ טַל שְׁתֵּה. // תִּפֹּר מְצַבְעֵי/ לָךְ מְעִיל, / כְּתַנֶּת פָּסִים, / פִּנְפִּי גִיל. // שְׁנִינוּ פְּרָחִים – אַח וְאַח, / פְּרָחֶךָ לִי/ וּפְרָחֵי לָךְ".

האין ביחסי האחוה והתלות של הפרפר והפרח בבואה של יחסי העברית ולשון יידיש, בתקופתו של ביאליק, לשיטתם של הסופרים הדו-לשוניים בני דור התחייה? לכאורה, אפשר שלפנינו יחסי אחווה של תרומה ללא תמורה, אולם, לאמתו של דבר אלה הם יחסי גומלין שמתוך ערבות הדדית; יחסים שבהם אין האחד יכול להגיע למיצוי האפשרויות הגלומות בו בלא עזרת חברו,

בלשון האבות ובלשון האימהות – ביאליק כסופר דו-לשוני

הדומה לו בצורתו ובצבעיו אך שונה ממנו בטיבו ובמהותו. הפרח הן נזקק לחרק לצורכי האבקה ומנצל את הדמיון החזותי, המורפולוגי והכרומטי, שבינו לבין הפרפר, כדי למשוך אותו. החרק, לעומת זאת, מבקר את הפרח דרך קבע לשם לגימת צוף ואכילת אבקה וכמקום מנוחה לרגליו. דומה הוא מצבן של שתי הלשונויות: העברית הסטטית, המתעוררת לתחייה מקץ אלפיים שנות תרדמה, ולשון יידיש הנודדת והמשתנה תדיר, לשון שכמוה כפרפר, שימיו ספורים וקצו קרוב. עם זאת, הפרפר, חרף חולשתו, גומא במעופו מרחקים ומביא מהם את בשורת המרחב.

בשנת 1925 צירף ביאליק לשיר ילדים זה כעין 'תאום ניגודי', בדמות השיר הקצרצר "הפרפר לפרח", המשלים את התמונה. גם בשיר התאום אפשר לראות כעין משל, המדגים מה מעניקה שפת יידיש חסרת הבית והמולדת, שפת 'פרנסות האוויר' וארצות הגולה, הדומה לפרפר נווד, לשפה העברית, הדומה לפרח שמנסה להכות שורש באדמת המולדת: "שְׁלוֹם לָךְ, פֶּרֶחַ / וּבִרְכָּה בְּלִי דִי, / שְׁלוֹם וּבִרְכָּה, / מֵהָר וּמֵגֵיא !!! אֶשְׁתָּה מִכּוֹסְךָ / רַק אֶגֶל טַל חֵי / וְעִפְתִּי כְּרָגַע / לָהָר וְלַגֵּיא. // עֶרֶב אֶשׁוּבָה / וּבְפִי לָךְ שִׁי: / בְּרֶפֶת הַהָרִים / וּבְרֶפֶת הַגֵּיא" ("הפרפר לפרח", "עדן לילדים", שנה שנייה, חוברת שלישית, ניו-יורק, אב תרפ"ה). הפרפר והפרח כמוהם 'כאחים', הדומים זה לזה במראם, אלא שהאחד נייד ונווד, מעופף באוויר ונישא ברוח, ואילו השני נטוע באדמה ויונק את לשדה; זה עף מאתר לאתר, ללא מחויבות, וניזון מטל הפרח, ואילו אחיו מקבל מן החרק המעופף את ברכת ההר והגיא.

לפי הצעה פרשנית זו, העברית משולה כאן לכאורה לפרח הנטוע בקרקע, ואילו לשון יידיש אינה אלא "הפרפר" – שפת 'פרנסות האוויר' והנדודים בארצות הפזורה. ואולם, הדברים אינם חד-משמעיים ופשוטים כפי שהם נראים ממבט ראשון, וייתכן גם היפוך תפקידים, שלפיו הפרפר יגלם את תפקידה של העברית, ואילו הפרח יגלם את תפקידה של לשון יידיש: אין לשכוח שבשעה שהגולם החנוט מתעורר מגולמיותו הוא נזקק למזון מהצומח כדי להפוך לפרפר יפה כנפיים, בה במידה שהצמח זקוק לפרפר לצורכי פרייה ורבייה. ייתכן שדווקא הגולם החנוט, שהפך לפרפר יפה כנפיים הנישא ברוח, משול לעברית, לשון הרוחניות הצרופה, שהפכה מול עיני ביאליק ובני דורו משפה חנוטה, שפת 'הספר' ו'האות המתה' לשפה מלאת חיים וחיוניות, ואילו הפרח יכול להיות משול ללשון יידיש 'הנמוכה', לוחכת העפר, זו הנטועה בקרקע המציאות. שני שיריו של ביאליק מציגים סמל דו-סטרי ו'מתהפך', המחליף את צבעיו כנקיטת, לפי הסביבה והנסיבות.

כך או כך, לפי הצעה פרשנית זו ניתן לתאר את יחסי האחוזה בין השפות ("שְׁיִנּוּ [...] אַח וְאָח") כמערכת יחסים של 'זה הנהנה וזה אינו חסר'. כל אחד דואג לטובתו שלו מבלי לקפח את אחיו ואת הכלל. בשיר "הפרח לפרפר", הפרח מבקש להלביש את אחיו ב'כתונת הפסים', ובניגוד למסופר בסיפור יוסף ואחיו, הוא אינו מתקנא באחיו ושמח למראה השינויים המתחוללים בו לטובה. מהתבטאויותיו החוץ-ספרותיות ניפר שביאליק שאף לסימביוזה בין העברית הארץ-ישראלית, היונקת מלשד האדמה, לבין יידיש הנומדית, חסרת השורשים, אך החיננית, המלאה חיות והחינוניות. בצמד השירים על הפרח והפרפר ניתן לראות גם כעין משל לסימביוזה שבין יידיש, הנטועה בקרקע החיים והמציאות, לבין העברית הרוחנית, הפורשת כנפיים כפרפר ססגוני ומרהיב עין. בגלגוליו של הפרפר ניתן אף לראות משל ל'תולעת יעקב' נרפסת שהפכה ל'אביר ישראל' – ליהודי חדש, שהופעתו החיצונית אינה מזכירה את זו של היהודי הגלותי מן הנוסח הישן.

יחסי הסימביוזה והתלות ההדדית בין עברית ליידיש ובין יידיש לעברית, שתוארו בשירי ביאליק, במאמריו ובהרצאותיו, במטפוריקה עשירה, המתהפכת לכל הגוונים, תוארו במונחים מדעיים במאמרו של איתמר אבן-זהר "אספקטים של הרב מערכת עברית-יידיש". כאן שאל החוקר: "ומה שנוגע לעברית וליידיש, למה לא נגדיר אותן כ'תלויות הדדית' לפי אותם העקרונות, במקום לראותן כקו-מערכות בתוך מבנה גדול יותר? האם לא יהיה פתרון כזה מניח יותר את הדעת מאשר בגד הכפייה המולבש על שתי מערכות תרבויות שונות, שלמרות הקרבה ביניהן נפרדו בסופו של דבר?" (אבן-זהר 1979, עמ' 6–9).

במאמרו "לשון הספרות היפה בדיגלוסיה" (דיגלוסיה היא דו-לשוניות, או רב-לשוניות, מצב שבו כל לשון משמשת לצרכים אחרים), הביא איתמר אבן-זהר מובאות ארוכות מדברי ביאליק בנאומו "התרבות היהודית החדשה בארץ-ישראל" ומדברי אלתר דרויאנוב על מנדלי כדי להצביע על מורכבותו של המצב שבו היה שרוי דור התחייה במעבר מעברית כ'לשון ספר', שיידיש מדוברת בצדה, לעברית כלשון חיה ומדוברת (אבן-זהר 1970, עמ' 292–294) בעשור הארץ-ישראלי שלו, כשהשווה ביאליק כזכור את יחסי התלות ההדדית של עברית ויידיש ליחסי 'רות ונעמי'²¹, גם אז בחר ביאליק בדימוי דינמי, המחליף את צבעיו כזקית לפי הסביבה והנסיבות כשם שיחסי הפרפר והפרח בשיר הילדים שלו מבוססים על סמל דו-ערכי ו'מתהפך'. לכאורה ברור שהעברית היא נעמי הזקנה, שירדה מנכסיה, ושפִלְתָּה הצעירה והנכרייה, אלמנת בנה המת, היא לשון יידיש הזרה, הדומה בהיבטים אחדים לגרמנית.

בלשון האבות ובלשון האימהות – ביאליק כסופר דו-לשוני

לשון יידיש המשולה לרות מסתפחת אל האישה הקשישה ומבקשת לכלכל אותה בימי עונייה, ואף יוצאת ללקט בעבורה עומרים בפאת שדה, כדי שלא תתחכך 'העבריה' בזוהמת החיים. ואולם, בזמן שהעלה ביאליק בשנת תרפ"ז את הדימוי של יחסי 'רות ונעמי' כבר היה דימוי זה לכאורה אֶנְכְרוֹניסְטִי ולא רלוונטי מבחינות מסוימות, שכן היה בו כדי לשקף את היחסים ההיסטוריים של שתי השפות, בטרם נתפוררו מרכזי תרבות ישראל באירופה. בינתיים נשתנו הסביבה והנסיבות תכלית שינוי, ועתה הייתה העברית המדוברת שפה צעירה, הדרושה לסיוע ולתגבור מבחוץ, אפילו מיידיש שהייתה מוקצה מחמת מיאוס בעיני ילידי הארץ, ואילו יידיש הייתה השפה הזקנה, שבבית גנזיה אוצרות רבים, ובכוחם של אוצרות אלה היה כדי לסייע לשפה הצעירה במילים ובמינוחים הדרושים ללשון היום-יום, ברחוב ובשוק, בסדנה ובבית החרושת, בדפוס שיחה ומשא-ומתן, בדפוס כתיבת איגרת, בשירי עם ובשירי ילדים, בביטויי עגה, בגידופים ובקללות ובכיוצא באלה דפוסי לשון, שחֲסְרוּ בעברית המדוברת. נתהפכו היוצרות: עתה הזקנה היא המסייעת לצעירה לעבור את תקופת המשבר, והיא המפרנסת אותה בעונייה.

כבר בעשור הראשון של המאה העשרים, לאחר שנים אחדות שבמהלכן הביע זלזול ביידיש וסלידה ממנה, נסוג ביאליק מעמדתו השוללת, פרי השפעת אחד-העם, והחל לראות בקיומן הסימביוטי של יידיש ועברית מין 'זיווג מן השמים'.²² בזכות זיווג זה, גרס, נותרה העברית בטהרה במשך שנות הגלות הארוכות, ואלמלא הזיווג הייתה יידיש אוכדת מן העולם, כפי שאבדו כל הלשונות הקדומות. בזכות זיווג זה מקבלת לשון יידיש מהעברית העתיקה, 'החצובה באבן', את תכונותיה הספרותיות, הבלטריסטיות, והעברית מקבלת מלשון יידיש את תכונותיה של לשון הדיבור, המשתנות תדיר, כאילו היו חולות נודדים. לשון יידיש מתרוממת במקצת אל מרומי הפתוס העברי של 'לשון האבות' הקדומה, ואל ההיגיון של שפת הלימוד ושל השקלא וטריא התורני, ואילו העברית מנמיכה במקצת את נטייתה הטבעית לפתוס מקראי ולשכלתנות של לשון חכמים, ושואלת מן היידיש בדיחות וקללות, לשון שיחות הוויי וביטויי עגה, מימרות עממיות ודיבורי שוק 'נמוכים'. היא מרחיבה את צורות הפועל ואת גזרותיו בהתאם למצוי ביידיש, ומתעשרת במילים חדשות בצורת ההקטנה האופיינית ליידיש. ביאליק עצמו חידש את המילים: **בצלצל**, **זננב**, **זקנקן**, **עביבים** (עננים קטנים) ו**שעלול**, בשל מחסור מילים בצורת הדימינוטיב בעברית. הוא אף חידש את התארים **חוורוור**, **צחרחר** ו**אווירירי** מאותה סיבה עצמה, ואת הפועל **לרשרש** ואת גזירות הפועל החדשות ה**תייפייף** וה**סתלטל**

יצר כדי להוסיף לעברית רפות מתענדת ומתפנקת שחסרה בה אז.²³ ככל שנתבססה תופעת הספרות הדו-לשונית, הלכה לשון יידיש וקיבלה משהו מרצינותה הקלסית של העברית, ואילו העברית נטלה משהו מתעורבות 'השחוק והדמע', הנטורליסטית ורוויית הרגש, של לשון יידיש, הלא היא "לשון האימהות" – "מאמע לשון", כפי שכונתה בפי העם.

לא מקרה הוא שדווקא את שיר הנביא הראשון שלו ("דאָס לעצטע וואָרט", 1901),²⁴ כתב ביאליק ביידיש, בהגביהו את לשון יידיש למעלת 'לשון הנביאים' הקדמונית. לעומת זאת, את 'שיר העם' המוקדם שלו ("בין נהר פרת ונהר חידקל", 1906), המשובץ מוטיבים משירי עם ביידיש, כתב ביאליק בעברית, בשפה משובצת פסוקים ושברי פסוקים, שפה למדנית שבאותה עת לא ידעתה ובוודאי שלא דיברה בה שום נערה מעיירות מזרח אירופה, והנמיך כביכול את העברית לדרגת 'לשון האימהות'. בשנים אלה פעל ביאליק באזורי הגבול שבין שתי הלשונות ויצר בריות כלאיים לרוב: נביא דובר יידיש ("דאָס לעצטע וואָרט"), טיפוס פרובינציאלי המתאר את גנו בתיאורים השאולים מן השירה הצרפתית ("מיין גאָרטן"), 'שלימזל' עיירתי מתחכם, המשים עצמו במדרגת שלמה המלך, החכם באדם, חד לקוראיו חידות וממשיל להם משלים ("פלוגי יש לו") ואף נערת עיירה הדוברת עברית למדנית ומגלה אגב כך את מאווייה הארוטיים הסמויים ("בין נהר פרת", "יש לי גן").

מובן, כבן-בית בשתי התרבויות חשב ביאליק ביידיש, דיבר יידיש, אך כתב בעברית. לא אחת 'תרגם' את דפוסי החשיבה האופייניים ללשון יידיש לטורי שיר עבריים, הנשמעים כאילו נחצבו בסלע, בלשון הנביאים. למרבה הפרדוקס, קל היה לו יותר לכתוב את שיריו בעברית, ולא ביידיש, שכן העברית, כ'לשון הספר', רוויה הייתה בלשון המקורות, וזו זימנה לו אוצר מילים ומושגים מן המוכן, שאותו יכול היה ללוש כרצונו וממנו השכיל ליצור צירופים חדשים ומפתיעים. דפוסייה של השירה העברית (שירת המקרא, הפיוטים, שירת 'תור הזהב' בספרד, שירת ההשכלה) סיפקו לו אף הם דפוסי שיר מן המוכן. ואכן, שירתו בעברית היא מרקם צפוף של צירופים רמזניים, שאותם לש ביאליק ועיצב מחדש, לפי צרכיו המיידיים. בלשון יידיש מצא ניב שפתיים, אך לא בנקל יכול היה למצוא בה דפוסי ספרות מוצקים או דפוסי שירה עתיקי יומין. לאמתו של דבר, בשני מרכזיה הגדולים של ספרות ישראל במפנה המאה לא נמצאו באותה עת משוררים רבים שהיה בכוחם לזמן לביאליק מודלים להתמודדות עם שירה מודרנית ועדכנית בלשון יידיש. שיריהם ביידיש של י"ל פרץ ושל שמעון פרוג, עם כל פופולריותם וכישרון היצירה הגלום בהם, לא

בלשון האבות ובלשון האימהות – ביאליק כסופר דו-לשוני

היה בכוחם לאתגר את ביאליק, כפי שאֵתגרוהו שיריו העבריים של י"ל גורדון, גדול משוררי ההשכלה, או אפילו שיריו של ידידו-יריבו הצעיר, שאול טשרניחובסקי.

עם פרסום שירו הפואמטי "אין שחיטה שטאַט" ב-1906 (תרגומו-עיבודו של ביאליק לשירו הידוע "בעיר ההרגה", שהתפרסם ב-1904, כתשעה חודשים לאחר פוגרום קישינב²⁵), ועם היוודע דבר השפעתו הרבה של שיר זה על קוראי יידיש, ניתן היה להניח שביאליק יתמיד בכתיבת שירים ביידיש בצד הכתיבה בעברית. ואולם, האווירה העכורה ששררה סביב כינוסה של ועידת צ'רנוביץ (1908), שבה ביקשו החוגים הא-ציוניים והאנטי-ציוניים לבסס את מעמדה של יידיש על חשבון העברית, החלה כאמור להרחיק את ביאליק מן הכתיבה הדו-לשונית. ביאליק ביקש להאמין שסימביוזה זו בין שתי הלשונויות, שאפיינה את דורו של מנדלי מוכר ספרים, לא תתפוגג במהרה, ותתמיד לפחות עד להתבססותה של העברית בארץ הישנה-חדשה; ואולם, מול עיניו הוראות, הלך ונתהווה ביניהן קרע, שלא ניתן היה לאחותו ולגשר על פניו. סופרי דור המודרנה – אורי צבי גרינברג מזה, ולאה גולדברג מזה – כבר נאלצו, כאמור, להכריע בין שתי השפות (וכן בין נאמנותם לארץ-ישראל ולרעיון הציוני לבין נאמנותם לסוציאליזם הבין-לאומי) ולא יכלו בשום אופן לכתוב בשתי השפות במקביל, כבדור התחייה.²⁶ בבואו לארץ-ישראל המשיך ביאליק לדבר יידיש, אך לא כתב בלשון זו אפילו שיר אחד.

מעניין להיווכח שדווקא שיר ארץ-ישראלי מובהק, "בגינת הירק" (1934), הכתוב כולו בהגייה 'ספרדית', ומבחינה זו היהו שיר נדיר במכלול שירתו של ביאליק, מחייב לקרוא בהגייה אשכנזית את הבית האחרון המתאר את האפון המסכן, המשקיף על ההמולה מן הצד, עודו נשען על מקלו, מקונן על תרמיליו הריקים. ביאליק התחבט באותה עת בבעיות היגוי וניגון, התקשה להיפטר מן המבטא הגלותי, היידישיסטי, ומן הנגינה האשכנזית של שירתו, וגם הוא כאפון חש עצמו זר ומוזר בארצו שלו. כל הרָאיות מצביעות על כך שבבואו לארץ באביב 1924, ניסה ביאליק לפרוק את התרמיל מן השכם ולשמוט את המקל מידו. לראשונה בנה לעצמו בית והתכוון לשבת בתל-אביב ישיבת קבע, שתשים קץ לגורל הנדודים, שהיה מנת חלקו כפרט וכבן לעם מוכה גורל. ברצותו להתערות בארצו החדשה-הישנה כאזרח, עזב אט אט את הנגינה 'הקלוקלת' כפי שכינה את ההגייה האשכנזית, והתחיל – תוך 'חבלי ניגון'²⁷ – לכתוב שירים אחדים בהגייה ארץ-ישראלית, 'ספרדית'.

שיר הילדים "בגינת הירק" מתאר בגלוי מחול של זוגות ירקות בצורות מגוונות ובצבעים שונים, ובסמוי הוא מתאר את תהליך הבשלתם של חברה ושל עם, בתקופה שבין גולה לגאולה. בסוף הרשימה הססגונית של זוגות הירקות המחוללים עומד לו מן הצד אפון מסכן, ומקונן על מר גורלו: "רק אָפּוֹן הַמָּסָפֶן/ עָמַד מִן הַצֵּד, / עַל מִטְּהוּ נִשְׁעַן/ וְלֹא נָע וְלֹא נָד." // "אֵיכָה אוֹכֵל לְשׁוֹשׁ, / אֵיכָה אוֹכֵל לְרֶקֶד - / וְצִיצִי נִשְׁרוּ כָּכֹר, / וְתַרְמִילֵי רִיקִים עוֹד". מדוע פורש האפון מן הבריות? אפילו הבצל והשום, המפיצים ריח חריף ובלתי-נעים, אינם נרתעים מלהצטרף לחגיגה; ודווקא האפון המופנם, שניחן במעלות לא-מעטות, משוכנע שהכול רואים בעליבותו ובקלונו. אם לפנינו בן-דמותו של אדם זקן ומהורהר, שציצת ראשו כבר נשרה, וחרף קרחתו וזקנתו, תרמיליו עדיין ריקים מפרי, הרי שתמונה זו היא כעין אוטופורטרט קריקטורי של המשורר הנשען על מקלו, בעמידה האופיינית לו בערוב יומו. אולם, בכל שיריו שילב כידוע ביאליק את האני האישי והלאומי, ועשאם מקשה אחת. לפיכך, יש לראות בדמות האפון המסכן לא רק בבואה של ביאליק עצמו, כי אם גם בבואה של היהודי הנודד בה"א הידיעה. יהודי זה, בעל המטה: "עַל מִטְּהוּ נִשְׁעַן", ובעל התרמיל הריק: "וְתַרְמִילֵי רִיקִים עוֹד", הריהו ההלך שנתיב נדודיו תם, אך השמחה והצהלה זרים לו. זרותו ניכרת גם מתוך חבלי הלשון והנגינה שלו, המתבטאים היטב בבית המובא מפיו. כל בתי השיר הן כתובים בהטעמה הארץ-ישראלית, בדימטר אנפסטי: "לֹא שָׁבַת וְלֹא חָג, / פִּי אִם יוֹם קִיץ סֶתֶם, / וּבְגִנַּת הַיֶּרֶק/ קוֹל שִׁשׁוֹן וּמְחוּל-עֵם". רק הבית האחרון, שהוא ציטטה מפי הזר הפורש מן הבריות, מחייב את הקורא לעבור להגייה אשכנזית אם ברצונו לשמר את הסכמה המטרית המקורית: "אֵיכָה אוֹכֵל לְשׁוֹשׁ, / אֵיכָה אוֹכֵל לְרֶקֶד - / וְצִיצִי נִשְׁרוּ כָּכֹר, / וְתַרְמִילֵי רִיקִים עוֹד". משמע, לפנינו מעין 'עולה חדש', הלך יהודי שהגיע ארצה במקלו ובתרמילו, ועדיין אינו יודע איך לכלכל את צעדיו בארץ החדשה-ישנה, שקטעה באחת את נתיב נדודיו ובאין לו עדיין כישורים לינגוויסטיים שיסייעו לו להתערות במולדת ולהרגיש בה בן-בית. ביאליק ראה אז מול עיניו את קשייו של היהודי הנודד, הזר והמוזר בארצו שלו, והתבונן בו באהדה, שאינה נטולה ביקורת עצמית ואירוניה עצמית.

הערות

* קטע מתוך פרק המבוא לספרי שבדפוס "המשורר, הגבירה והשפחה – ביאליק בין עברית ליידיש", שעתיד לראות אור בקרוב.

בלשון האבות ובלשון האימהות – ביאליק כסופר דו-לשוני

1. מנדלי ופרץ ידועים לכול כסופרים דו-לשוניים, אך סוגיית שלום עליכם כסופר עברי עדיין לא זכתה לתשומת לב מרובה בביקורת העברית. אולם, גם שלום עליכם, שאמנם לא הרבה לכתוב בעברית, היה לאמתו של דבר סופר דו-לשוני, ואת יחסו לסימביוזה בין שתי הלשונויות ביטא בהקדמה ל"טוביה החולב". באשר לכתיבתו בעברית, המבקר דוד פרישמן אף הפרז וטען (במכתב לשלום עליכם משנת 1901, ראו: **איגרות דוד פרישמן**, ניו-יורק תרפ"ז, עמ' קמח-קמט): "לפי דעתי הפרטית אין אתה ד'רגוניסט, כי אם עברי". וראו: "שלום עליכם כסופר עברי", בתוך: ש' ורסס (תשנ"ו), עמ' 35–57.
2. בשל סגירתם של רוב כתבי-העת העבריים בימי המלחמה והמהפכה, נדפס אמנם מאמר זה רק ב-1919, לאחר מות מנדלי, ואולם תוכנו וניסוחיו מצביעים על כך שהוא נכתב עוד בחיי מנדלי. המאמר נדפס תחת הכותרת "אחרי היובל (תגים ושרטוטים. אחרי יובלו השמונים של מנדלי)" בקובץ **מנדלי מוכר ספרים, קובץ מאמרים על תולדותיו וערכו האישי והספרותי**, הוצאת מוריה, אודסה תרע"ט, צד 12–26.
3. כינוי זה הוא כינויו של ח"נ ביאליק ל"סבא" מנדלי (ראו מאמרו "יוצר הנוסח", דברי ספרות ליובל הע"ה של מנדלי", **העולם**, שנה ד, גיל' 50, תרע"א; כונס בכל כתביו במדור "דברי ספרות"). בשולי מאמרו הסביר ביאליק כי "כך [נוסח' – ז"ש] קוראים בוואהלין למסורת ניגוני התפילות המקובלים בעם, ומוזה בהשאלה לכל דרך כבושה ושבלונא מקובלת באחד מן המקצועות" (וראו בפתח שירו "שירתי": "וידע הקשור רק פזמון קבוע, שיר תמיד יחיד וקבוע קבוע").
4. מעניין וסימפטומטי בהקשר זה הוא מאמרו של אורי צבי גרינברג "פינה ליידיש או מחתרת?" (**דבר**, ז' בכסלו תרפ"ו; 24.11.1925), שבו מסביר המשורר כי אינו יכול לקרוא מיצירותיו ביידיש, שבהן השקיע את מיטב כוחותיו בין השנים 1912–1924, מאחר שהיידישיסטים בקרב "פועלי ציון שמאל" מנצלים את לשון יידיש כדי לחתור נגד הארץ-ישראליות, שתכליתה היא החייאת השפה העברית. זוהי נקודה מעניינת המוכיחה שהיריבות בין תומכי העברית לבין היידישיסטים לא הייתה רק יריבות בין החוגים הציוניים לאנטי-ציוניים, אלא שהיא התבטאה גם בתוך המחנה הציוני גופא.
5. ברי, גם להבא היו בארץ-ישראל סופרים יידישיסטים ודו-לשוניים (המובהק שבהם היה י"ד ברקוביץ, שגם לאחר עלותו ארצה המשיך לתרגם את עצמו מעברית ליידיש ומיידיש לעברית, עד שנות השישים), כשם שבניו-יורק נתקבצה קבוצת משוררים עבריים, שהאחרון שבהם היה גבריאל פרייל (1911–1993), אולם, בדרך-כלל, נמתח לאחר המלחמה והמהפכה קו של הקבלה בין הבחירה בלשון הכתיבה, עברית או יידיש, לבין הבחירה בהשקפת העולם, ציונות או א-ציונות, ארץ-ישראל או הגולה. דוגמה מובהקת לצורך של סופרי ישראל לבחור בין עברית ליידיש בשנות המלחמה והמהפכה ניתן למצוא במאמרו של ביאליק "הקדוש ישראל וקסר ז"ל", שנכתב בהומבורג (ט"ו בטבת תרפ"ג) והתפרסם ב"רימון", ג (תרפ"ג), עמ' לג-לד. כאן תיאר ביאליק את גורלו המר של צעיר יהודי שבא אליו ב-1919 עם ניסיונותיו הראשונים ביידיש: "בשנים הראשונות להתעוררות כישורני הספרות כתב עברית, אך לא זכה לפרסם דבר חשוב בשפה זו. לבסוף נתן כישורני ליהודית – וראה ברכה. הוא נשא את נפשו לגדולות ובכוחו בטה. הספרות הייתה ראש מאוויי, והיצירה – נשמת אפו. [...] כל ימיו לא אמר נואש מעשות את הלשון העברית כלי שרת לרוחו, ואולם מהחמירו על עצמו, דחה את הדבר מיום ליום, עד קנתו לו שלמות רבה בלשון הזאת והייתה בידו כחומר ביד היצר (אולם, הוא התגלגל לפלך חרסון ללמד עברית בגימנסיון, ובפשוט להקת קוזקים על המקום, נפל גם הוא בנופלים)".

6. על דרכם של מנדלי ושל בני דורו בסימולציה של לשון הדיבור, ראו, למשל, מאמרו של מנחם פרי (1968) ובמיוחד בעמ' 94–98; וכן במאמרו באנגלית "Thematic and Structural Shifts in Autotranslations by Bilingual Hebrew-Yiddish Writers: The Case of Mendele Mokher Sforim", *Poetics Today*, Vol. 2:4 (1981), pp. 181–192.
7. חיבור זה ביידיש, ששלום לוריא תרגמו לעברית (לוריא 2001, עמ' 325) היה כנראה חלק ממפעל מקיף של תרגומים ליידיש של מזמורי תפילה ופיוטים שיוזם מנדלי מוכר ספרים, אשר נועד להפוך את לשון יידיש ללשון בלטריסטית, ולהחדיר לעולמו הקודר של היהודי מן הנוסח הישן, וכן לעולמן של נשים שלא למדו עברית, ערכי אסתטיקה: חריזה, משקל, לשון פיגורטיבית עשירה ואהבת הטבע.
8. אביגדור המאירי העיד על כך שביאליק הודה באוזניו כי שליטתו ביידיש, שלכאורה הייתה צריכה לסייע לו לדעת את השפה הגרמנית, היא בעוכריו. לשון יידיש מטעה אותו תכופות בפנייתו אל הגרמנית, במקום לסייע לו. וראו בספרו של המאירי (תשכ"ב, עמ' 18–19).
9. באמירות כגון: "לא נעים הוא לכתוב בשפה שאין לה אורתוגרפיה קבועה. אצל כל מילה אסתכן להיכשל ב'נח בן שבעה שיבושים'. ילך ה'ז'רגון לעזאזל." (ח"נ ביאליק, תרצ"ח–תרצ"ט, א, עמ' קכ). "נח בן שבעה שיבושים" הוא תרגום של הניב ביידיש "נח מיט זיבן גרייזן".
10. ביום 10.11.1898, פנה י"ח רבניצקי אל ביאליק וביקשו להשתתף בירחון הצינוי "דער יוד", שעמד להופיע בעריכתו. במכתב השמור בארכיון ביאליק, כתב רבניצקי: "עלתה במחשבותי, ידידי, לצרף גם אותך למניין הסופרים אשר יקחו חלק בהוצאה החדשה. אמנם עטף עד כה היה כולו קודש לשפת קודשנו ולא חיללת עוד את בת שירתך בעריכת שירים ז'רגוניים, אבל עוונך לא יגדל מנשוא אם תנסה הפעם את כוחך לערוך שיר פשוט בשפת אמן, ובכל אופן הנני לקחת את העוון עליי ועל צווארי". באיגרת מיום ב' דר"ח אלול תרנ"ט (שם, שם, קכ) הביע ביאליק את דעתו שהז'רגון יישמד מתחת שמי ה', ומנדלי מו"ס ייזכר רק משום שתרגם את "בעמק הבכא" לעברית.
11. "דאָס לעצטע וואָרט", **דער יוד**, גיל' 48–49, קראקוב (5.12.1901), עמ' 6–10. טעה דן מירון כשכתב שב"דבר" ניצל ביאליק לראשונה את נוסח הנאום הנבואי ואת המשקל הכמו-מקראי (מירון **אם לא תהיה ירושלים**, תל-אביב 1987, עמ' 29–30). וראו תיקוניי לטעויות הכלולות בספרו של מירון במאמרי: "וואָפּ על פי כן תהיה ירושלים", "מעריב", ו' בתמוז תשמ"ז (3.7.1987).
12. על יחסי ח"נ ביאליק וי"ל פרץ ראו בספרו של מ' אונגרפלד: **ביאליק וסופרי דורו**, הוצאת עם הספר, תל-אביב תשל"ד, עמ' 234–236.
13. ועידת סופרי יידיש התכנסה בעיר צ'רנוביץ בימים 30 באוגוסט 1908 עד 4 בספטמבר 1908. פרוטוקולים של הנאומים שנישאו בוועידה זו נאספו בספר: **די ערשטע יידישע שפראך קאָנפּערענץ: באַריכטען, דאָקומענטן און אָפּקלאַנגען פֿון דער טשערנאָוועצער קאָנפּערענץ (1908), וילנא 1931**.
14. סטוצ'קוב (1950, סימן 559, עמ' 640–641).
15. ראו למשל, נאומו של ביאליק "השניות בישראל" (תרצ"ה א, עמ' לט–מא).
16. "השלח", כרך ז, חוב' א–ב (שבט–ניסן תרס"א); כונס בתוך: **כל כתבי אחד-העם**, הדפסה חמישית, תל-אביב תשי"ז, עמ' קפז–רי (ומכאן המובאה).
17. עדות מעניינת על עבודתו של ביאליק במחיצת מנדלי מצויה בספרו של נתן גורן "פרקי ביאליק" (תש"ט, עמ' 16–18), שבו מתוארת עבודתם המשותפת של 'הסבא' ו'נכדיו'. מנדלי נהג לתור בספרים עתיקים, במילונים ובשאר ספרי מקורות, אחר הצירוף 'המדויק', הלכוד

בלשון האבות ובלשון האימהות – ביאליק כסופר דו-לשוני

- בדיוק נמרץ את כוונתו. לשם כך גייס כמה מן הסופרים הצעירים, שביקרו בביתו, והדריכם בדרכי הספרים. בהיותו שוליה של רב-אמן, הבקיא ורגיל ברוי הלשון הרמזנית, קיבל ביאליק על עצמו לתרגם לעברית את "פישקע החיגר" (בשם "נון כפופה"), וראו א"מ הברמן, "ח"נ ביאליק ומנדלי מו"ס מתרגמים את מנדלי", **מחברות לספרות**, ב, תש"ב, עמ' 85–91; וראו גם: ורסס 1989, עמ' 267–283.
18. ראו בהרצאה "על אומה ולשון", שאותה נשא ביאליק בתרע"ז, בוועידה הראשונה של "חובבי שפת עבר" במוסקבה (ביאליק תרצ"ה, ב, עמ' קמב–קנז).
19. על הפצרתו של י"ח רבניצקי בביאליק שיקדיש מזמנו לכתיבה ביידיש ועל תגובתו של המשורר לפניה זו, ראו במבוא לשיר הבכורה של ביאליק ביידיש "נאך איין יאָרהונדערט" בכרך ג' של **המהדורה המדעית של שירי ביאליק** (שירים ביידיש: בעריכת חנא שמרוק), תל אביב 2000, עמ' 27–28.
20. "הפרח לפרפר" נדפס לראשונה ב: **ספר הדברים**, הוצאת אופיר, ירושלים-ברלין, תרפ"ב (תחת הכותרת "פרפר"); נדפס זמן קצר אחרי מות ביאליק ב"עתוננו לילדים קטנים", שנה שנייה, גיל' כב, ירושלים, ט"ו באב תרצ"ד.
21. ראו למשל בדברים שנשא ביאליק בעיצומו של "ריב הלשונית", בקבלת הפנים שנערכה בתל-אביב לכבוד שני סופרי יידיש, פרץ הירשביין ושלוש אש, באייר תרפ"ז (ביאליק תרצ"ה, כרך ב, עמ' ריא–ריג).
22. בהרצאה "עברית ויידיש", דברים במסיבת קבלת פנים לשלוש אש ופרץ הירשביין בתל אביב, אייר תרפ"ז, שם, ב, עמ' ריא–ריג ("והנה יש בשתי הלשוניות האלה איזה זיווג מן השמים שלא ניתנו להיפרד. שתיהן היו נושמות יחד, היו חיות יחד, זו בצד זו. שתיהן היו יונקות מצינור אחד").
23. ראו: י' אבינרי, **מילון חידושי ח"נ ביאליק**, הוצאת המחבר, תל-אביב תרצ"ה. ראו גם: א' אברונן, "הלשון בשירי ח"נ ביאליק", **לשונונו ה** (תרצ"ג), עמ' 1–34.
24. ראו הערה 11 לעיל.
25. "אין שחיטה שטאַט", בתוך: ח"נ ביאליק, **פֿון צער און צאַרן**, פֿאַרלאַג קדימה, אָדעסאָ 1906.
26. ראו, למשל, בחוברת **כלפי תשעים ותשעה**, מאת א"צ גרינברג, הוצאת סדן, תל-אביב תרפ"ח. ראו גם: הערה 4 לעיל.
27. על לבטי הנגינה של ביאליק ועל שירי הילדים שלו שנכתבו בהטעמה ארץ-ישראלית ראו בספרו של עוזי שביט: **חבלי ניגון**, תל אביב 1988, עמ' 184–188. על לבטי הנגינה של ביאליק בעשור הארץ-ישראלי שלו, ראו גם במאמרי "המסכה המבודחת ופניה הרציניים: עיון ב'בדיחה העממית' של ביאליק 'אלוף בצלות ואלוף שום'", **סדן א**, תל-אביב תשנ"ד, עמ' 173–201 (ובמיוחד עמ' 174). ראו גם בספרי **שירים ופזמונות גם לילדים: לחקר שירת ביאליק לילדים ולנוער**, תל-אביב תשמ"ז, עמ' 163–165.

מראי מקום נבחרים

אבן-זהר א', 1970, "לבירור מהותה ותפקודה של לשון הספרות היפה

בדיגלוסיה", **הספרות ב/2**, עמ' 286–302.

אבן-זהר א', 1973, "הספרות העברית הישראלית: מודל היסטורי", **הספרות ד**,

עמ' 427–440.

- אבן-זהר א', 1976, "מה בישלה גיטל ומה אכל צ'יצ'יקוב? (למעמד הדנוטציה בלשון הספרות העברית בדורות האחרונים)", **הספרות 23**, עמ' 1–6.
- אבן-זהר א', 1986, "אספקטים של הרב מערכת עברית-יידיש", **הספרות 35**–36, עמ' 46–54.
- אבן-זהר א' ושמרוך ח', 1981, "לשון אותנטית, מסירת דיבור אותנטית: עברית ויידיש", **הספרות 30–31**, עמ' 82–87.
- ביאליק ח"נ, תרצ"ח–תרצ"ט (המלביה"ד: פ' לחובר), **איגרות**, כרך א-ה, תל אביב.
- ביאליק ח"נ, תרצ"ה (המלביה"ד: פ' לחובר), **דברים שבעל-פה**, כרך א-ב, תל אביב.
- בילצקי י' ח', תש"ל, **ח.ג. ביאליק ויידיש**, תל אביב.
- בעל מחשבות (ד"ר עליאשעוו), 1910, "צווי שפראכען – איין איינציגע ליטעראטור", **געקליבענע שריפטען, צווייטער באַנד**, ווילנה, עמ' 63–71.
- בקון י', 1987, **ביאליק בין עברית ליידיש**, באר-שבע.
- בראל י', תשמ"ט, "היתרון המוסרי (התוקף המוסרי בשירת ח"נ ביאליק ביידיש – שירת הצער והועם)", **הלל ויס וידידיה יצחקי (עורכים)**, **הלל לביאליק, עיונים ומחקרים ביצירת ח"נ ביאליק, מוגש לפרופ' הלל ברזל, רמת גן, עמ' 300–304**.
- גורן נ', תש"י, **פרקי ביאליק: כנס מסות ורשימות**, תל אביב, עמ' 137–138.
- גינצבורג ש' ומארק פ', 1901, **יודישע פֿאַלקסלידער אין רוסלאַנד** (עמוד השער וההקדמה ברוסית), פטרבורג. חזר ונדפס: **פֿאַטאַסטאַט פֿון דער פעטערבורג-אויסגאַבע**, 1901, רעדאַקציע, אַיינפֿיר און באַמערקונגען: דב נוי, רמת גן תשנ"א.
- המאירי א', תשכ"ב, **ביאליק על-אתר**, תל אביב.
- וויינרייך א', 1958, "נוסח הסופרים העברי-יידי", **לשוננו כב**, עמ' 54–66.
- ורסס ש', 1989, "ביאליק מתרגם את מנדלי", **הלל ויס וידידיה יצחקי (עורכים)**, **הלל לביאליק, עיונים ומחקרים ביצירת ח"נ ביאליק, מוגש לפרופ' הלל ברזל, רמת גן, עמ' 267–283**.
- ורסס ש', תשנ"ו, **מלשון אל לשון: יצירות וגלגוליהן בספרותנו**, ירושלים.
- ורסס ש', תשס"א, "יד ימין דוחה, שמאל מקרבת: על יחסם של סופרי ההשכלה ללשון יידיש", **ורסס ש', הקיצה עמי: ספרות ההשכלה בעידן המודרניזציה**, ירושלים, עמ' 238–280.

בלשון האבות ובלשון האימהות – ביאליק כסופר דו-לשוני

זיידמן י"א, 1963, "יסוד האידיש בלשון ביאליק", הפועל הצעיר, כרך נו, חוב' 14, י"ב בטבת תשכ"ג (8 בינואר), עמ' 17. חזר ונדפס: טנא, תשל"ג, עמ' 114.

טנא ד' (עורך), תשל"ג, הלשון בשירי ביאליק: מקראה וביבליוגרפיה, ירושלים.

לוריא ש' (עורך ומתרגם), 2001, מנדלי מוכר ספרים, פרק שירה, חיפה ותל אביב.

לחובר פ', תש"ך, ביאליק – חייו ויצירותיו, א–ב, תל אביב. נוברשטין א', 2000, הספרות והחיים – צמיחתה של ספרות יידיש החדשה, תל אביב.

ניגער ש', 1935, "חיים נחמן ביאליק", חיים נחמן ביאליק, לידער און פאָעמען, משיגען אָהייאָ, עמ' ז–לד.

סדן ד', 1954, "ממעין דורות (גלגולו של טייטש בשירת ביאליק)", מולד כרך יב, חוב' 72, עמ' 288–294.

סדן ד', 1962, "בין לשון לאחותה", אבני בדק, תל-אביב, עמ' 171–181. סדן ד', תשכ"ה, סוגיית יידיש במסכת ביאליק, ירושלים.

סדן ד', 1989, חיים נחמן ביאליק – דרכו בלשונו ובלשונותיה, תל אביב. סטוצ'קוב [סטאָטשקאָוו] נ', 1950, דער אוצר פֿון דער יידישער שפּראַך, ניו-יורק.

פילובסקי א', תש"ם, "מעמד היידיש בארץ-ישראל ושאלת הלשונות במסע 'כתובים' נגד חנ"ב", יידיש וספרותה בארץ-ישראל (1948–1907), חיבור לשם קבלת דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית, ירושלים, עמ' 96–115.

פרי מ', 1968, "האנלוגיה ומקומה במבנה הרומאן של מנדלי מוכר ספרים", הספרות א/1, עמ' 65–100.

פרסקי ד', 1943, "יסודות אידיים ביצירת ביאליק", ניגר ש' וריבולוב מ' (עורכים), אחיספור – מאסף לדברי ספרות (חקר הלשונות בישראל ותרגומים מן השירה האידית), ניו-יורק 1943, עמ' 81–90. חזר ונדפס: הדואר, ל, גיל' לג, ט' בתמוז תשי"א (13 ביולי 1951), עמ' 662–664. צייטלין א', 1956, "ביאליק בשירתו האידית", הדואר לה, גיל' כז, ט"ו בסיון תשט"ז (25 במאי), עמ' 541–543.

צייטלין א', תשט"ז, "ביאליק בשיריו האידיים", בחינות בביקורת הספרות 10, ירושלים, עמ' 28–34.

- ריבקינד י', 1956, "הערה בביאליק האידי", **הדואר לה**, גיל' לא, י"ג בתמוז תשט"ז (22 ביוני), עמ' 612.
- שמיר ז', 1985, "'היא יושבה לחלון' – תרגום מילולי של שיר-עם יידי או יצירה מקורית של ביאליק?", **עיתון 77** כרך ט, גיל' 66–67, אב-אלול תשמ"ה (יולי-אוגוסט), עמ' 16–17. חזר ונדפס: **הצרצר משורר הגלות**, תל-אביב 1986, עמ' 80–93.
- שמיר ז', 1986, "הדלות שרקה בארובה (מימוש והמחזה של אידיומטיקה של יידיש בשירת ביאליק)", **הספרות (סדרה חדשה)** כרך י, חוב' 3–4 (35–36), חזר ונדפס: **הצרצר משורר הגלות**, תל-אביב, 1986, עמ' 211–219.
- שמיר ז', 1991, "דב סדן חושף אבני ח"ן", **לשון ועברית** 7, ניסן תשנ"א (מארס), עמ' 71–75.
- שמרוק ח', תש"ג, "ביאליק ומנדלי מוכר-ספרים מתרגמים את מנדלי מוכר-ספרים", **מחברות לספרות כרך ב**, מחב' ב, כסלו, עמ' 85–91.
- שמרוק ח', 1969, "הקריאה לנביא: שניאור, ביאליק, פרץ ונדסון", **הספרות כרך ב**, חוב' 1, תש"ל (1969), עמ' 241–244.
- שקד ג', תשל"ח, "בין הלשוניות", **הסיפורת העברית 1880–1970**, כרך א, תל אביב, עמ' 40–42.
- Weinreich U., 1967 (1953), *Languages in Contact*, The Hague.
- Weinreich U., 1958, "Yiddish and Colonial German in Eastern Europe: The Differential Impact of Slavic", *American Contributions to the 4th International Congress of Slavists*, Moscow, September, 1958 (The Hague: Mouton).
- Weinreich U., 1959, "On the Cultural History of Yiddish Rime", *Essays on Jewish Life and Thought*, New York, pp. 423–442.
- Weinreich U., Labov W, & Herzog M. I., 1969, "Empirical Foundations for a Theory of Language Change", *Directions for Historical Linguistics: A Symposium*, Austin, pp. 97–195.